

Lorestan University

A Study on the Minting System and the Method of Coin Production in Safavid Iran

Amir Ahangaran

Assistant Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. Email: ahangaran.a@lu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 09 April 2025
Received in revised form 22 June 2025
Accepted 11 September 2025
Available online 23 March 2025

Keywords:

Safavids,
Mint,
Coin,
Fineness,
Counterfeiting

ABSTRACT

Objective: This study aims to examine the structure and functioning of mints during the Safavid period and to explain the process of minting gold and silver coins by the central government and copper coins by provincial governors. It also seeks to analyze the causes and underlying factors of fraud and counterfeiting in coin minting and to assess their impact on the monetary and economic system of the period.

Method: This research employs a combined approach using a historical analytical method. The data were collected through field examinations of coins and minting sites, as well as through the study and analysis of library sources and historical documents. The collected data were then analyzed within a historical and analytical framework.

Results: The findings indicate that from the beginning of Shah Ismail's reign to the end of the Safavid dynasty, changes occurred in the quantity, metal composition, weight, function, type, and even the names of coins, largely depending on access to precious metals. Efforts by some Safavid rulers to change the minting technique from the traditional hammered and manual method to a rotary and mechanical system, intended to increase both the quantity and quality of coin production, were largely unsuccessful. Moreover, the deliberate minting of debased or underweight coins by certain rulers and state officials, along with the use of similar dies for both gold and silver coins, created favorable conditions for counterfeiting and fraudulent practices.

Conclusion: The findings of this study indicate that counterfeiting and forgery in Safavid coinage constituted a relatively common and, to some extent, unavoidable phenomenon. This situation was not only the result of technical shortcomings in the minting process and the failure to modernize minting techniques, but also stemmed from the administrative and political structure of the Safavid state. The deliberate reduction of the fineness and weight of coins by certain rulers and government officials, the absence of effective oversight, the lack of consistent prosecution and punishment of counterfeiters, and the prevalence of bribery all contributed to undermining the credibility of the circulating currency and to the instability of the monetary system during this period.

Cite this article: Ahangaran, A. (2025). A Study on the Minting System and the Method of Coin Production in Safavid Iran. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (7), 1-23. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2052681.1177>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2052681.1177>

Introduction

This introduction underscores the significance of coinage and the discipline of numismatics in historical and archaeological research. Through these studies, various dimensions such as the political and dynastic history, economic conditions, cultural aspects, and historical geography of various governments can be better understood. The Safavid era is no exception, and the study of its coinage can help clarify certain historical ambiguities of this period. The operation of mints and the striking of coins, which constituted a vital political and economic pillar for governments centuries before the Safavid period, played a dual role: both in political legitimation (alongside the reading of the khutbah) and in fostering economic prosperity or decline (contingent on the fineness and quality of the coins). Consequently, the management of mints consistently garnered the attention of ruling dynasties. While the general method of striking hammered coins in Iranian history underwent few significant changes across different periods, the motifs, calligraphic styles, and inscriptions (saj') on the coins varied in accordance with the political and religious orientations of each dynasty. During the Safavid era, with the formal adoption of Twelver Shi'ism, the saj' and epigraphy of the coinage underwent substantial transformations, and silver and gold coins were denominated by various names based on their weight, some of which remained current in subsequent periods. Furthermore, existing numismatic studies have addressed Iranian coinage and mints in diverse works; however, most of these have offered only general or catalog-like references to Safavid coinage, with limited analytical examination of the subject.

Method

This research employs a combined approach using a historical analytical method. The data were collected through field examinations of coins and minting sites, as well as through the study and analysis of library sources and historical documents. The collected data were then analyzed within a historical and analytical framework.

Results

The findings indicate that from the beginning of Shah Ismail's reign to the end of the Safavid dynasty, changes occurred in the quantity, metal composition, weight, function, type, and even the names of coins, largely depending on access to precious metals. Efforts by some Safavid rulers to change the minting technique from the traditional hammered and manual method to a rotary and mechanical system, intended to increase both the quantity and quality of coin production, were largely unsuccessful. Moreover, the deliberate minting of debased or underweight coins by certain rulers and state officials, along with the use of similar dies for both gold and silver coins, created favorable conditions for counterfeiting and fraudulent practices.

Conclusion

This conclusion demonstrates that Safavid mints, in addition to their significant political function in legitimizing the ruling authority, served as major sources of revenue for the central

government, the shah, and provincial governors. Although the Safavids inherited a tri-metallic monetary system from earlier dynasties, they introduced notable changes to the administrative structure of the mints and the techniques of coin production. They also innovated in coin design, implementing new religious inscriptions and incorporating poetic distichs praising Safavid rulers features that had little precedent in earlier periods.

Despite the limited references of Safavid-era historians to the monetary units and denominations of the time, European travelogues provide valuable information on various gold and silver coins such as the ashrafi, shahi, abbasi, and others. Prior to the monetary reforms of Shah Abbas I, coins like the lari and tanga, inherited from earlier dynasties, continued to be minted regionally. Through Shah Abbas's introduction and widespread promotion of the abbasi coin as a standardized monetary unit, the Safavid state ultimately achieved greater uniformity in its coinage system. Counterfeiting in Safavid coinage stemmed from several factors: the use of identical dies for gold and silver coins, the opportunism of certain rulers and officials, the absence of effective legal mechanisms to punish counterfeiters, and the prevalence of bribery. These issues intensified after the reign of Shah Abbas, particularly under Shah Suleiman and Shah Sultan Husayn, when administrative weakness and the growing influence of the royal harem and eunuchs contributed to a surge in counterfeit coins often produced with copper cores coated in gold or silver. From the reign of Shah Abbas onward, a declining number of active mints resulted from limited access to gold and silver mines, the outflow of silver from Iran, reduced imports of precious metals, and the loss of key commercial centers such as Baghdad and Qandahar. These developments led to severe liquidity shortages, compelling Shah Abbas at times to issue leather tokens as currency and, during fiscal crises, to melt valuable gold and silver vessels for coin production.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

جستاری بر سازوکار ضرب‌خانه‌ها و چگونگی ضرب سکه در ایران عصر صفوی

امیر آهنگران

استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: ahangaran.a@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: این پژوهش با هدف بررسی سازوکار ضرب‌خانه‌ها در دوره صفوی و تبیین چگونگی ضرب سکه‌های طلا و نقره توسط دولت مرکزی و سکه‌های مسی توسط حاکمان ایالات انجام شده است. همچنین تلاش شده است علل و زمینه‌های بروز تقلب و جعل در ضرب سکه‌ها و تأثیر آن بر نظام پولی و اقتصادی این دوره مورد تحلیل قرار گیرد.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	روش پژوهش: پژوهش حاضر با رویکردی ترکیبی و به شیوه تاریخی-تحلیلی انجام شده است. داده‌ها از طریق بررسی‌های میدانی سکه‌ها و ضرب‌خانه‌ها و نیز مطالعه و تحلیل منابع کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی گردآوری شده و سپس به صورت تحلیلی مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند.
کلیدواژه‌ها: صفویان، ضرب‌خانه، سکه، عیار، تقلب	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از آغاز سلطنت شاه اسماعیل تا پایان دوره صفوی، بسته به میزان دسترسی به فلزات گران‌بها، در میزان، جنس، وزن، کارکرد، نوع و حتی نام سکه‌ها تغییرات متعددی به وجود آمد. تلاش برخی از شاهان صفوی برای تغییر شیوه ضرب سکه از روش چکشی و دستی به روش چرخ‌ی و مکانیکی، با هدف افزایش کمیت و بهبود کیفیت سکه‌ها، عمدتاً با ناکامی مواجه شد. افزون بر این، اقدام برخی شاهان و دولت‌مردان در ضرب سکه‌های کم‌عیار یا کم‌وزن و نیز استفاده از قالب‌ها یا سرسکه‌های مشابه برای سکه‌های طلا و نقره، زمینه را برای جعل و تقلب در سکه‌ها فراهم ساخت.
	نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که تقلب و جعل در سکه‌های دوره صفوی پدیده‌ای نسبتاً رایج و تا حدی اجتناب‌ناپذیر بوده است. این وضعیت نه تنها ناشی از ضعف‌های فنی در فرآیند ضرب سکه و ناکامی در نوسازی شیوه‌های ضرب بود، بلکه ریشه در ساختار اداری و سیاسی دولت صفوی نیز داشت. کاهش عمدی عیار و وزن سکه‌ها توسط برخی شاهان و کارگزاران حکومتی، نبود نظارت مؤثر، منع نشدن تعقیب و مجازات جاعلان و رواج رشوه‌خواری، همگی به تضعیف اعتبار پول رایج و بی‌ثباتی نظام پولی این دوره انجامید.

استناد: آهنگران، امیر. (۱۴۰۴). جستاری بر سازوکار ضرب‌خانه‌ها و چگونگی ضرب سکه در ایران عصر صفوی. پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی،

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2052681.1177>. ۴ (۷)، ۲۳-۰۱

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2052681.1177>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

شناخت سکه‌ها و به تبع آن بهره بردن از فن سکه‌شناسی در پژوهش‌های تاریخی حتی با وجود تخصص داشتن در یک دوره یا حوزه خاص، کمک شایانی به مورخین و پژوهشگران حوزه مطالعات تاریخی و باستان‌شناختی برای بررسی بهتر و واکاوی دقیق تاریخ سیاسی و دودمانی، تاریخ اقتصادی، تاریخ فرهنگی، جغرافیای تاریخی و... سلسله‌ها و دولت‌ها در ادوار مختلف تاریخ ایران می‌کند. دوره صفوی نیز به عنوان یکی از دوره‌های مهم تاریخ ایران از این مهم مستثنی نیست و با مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی سکه‌ها می‌توان به ابهام‌زدایی از برخی از مسائل مهم تاریخی در این دوره پرداخت. سابقه‌ی فعالیت ضرب‌خانه‌ها و ضرب سکه‌های چکشی به عنوان یکی از ارکان مهم سیاسی و اقتصادی در تشکیل سلسله‌ها به قرن‌ها قبل از دوره صفویه برمی‌گردد. ضرب سکه در کنار خواندن خطبه از لحاظ سیاسی در بحث اقتدار و مشروعیت‌سازی به کمک سلسله‌ها می‌آمد و از لحاظ اقتصادی نیز سکه‌ها می‌توانستند بسته به کیفیت و عیارشان؛ مسببات رونق و ضعف اقتصادی دولت‌ها در انجام مبادلات تجاری و بازرگانی داخلی و خارجی را فراهم آورند. به همین دلایل مدیریت ضرب‌خانه و ضرب سکه همواره مورد توجه سلسله‌های مختلف بود. با این‌که در کلیت مراحل و نحوه‌ی ضرب سکه‌های چکشی در ضرب‌خانه‌ها در ادوار مختلف تاریخ ایران تغییرات زیادی دیده نمی‌شود، اما نقوش و سجع سکه‌ها بسته به گرایش‌های سیاسی-مذهبی سلسله‌ها با هم متفاوت است. چنان‌که از دوره صفویه به عنوان دوره‌ی مورد بحث این پژوهش؛ سکه‌ها به دلیل رسمیت یافتن مذهب تشیع دچار تغییرات عمده در سجع و بعد خط نوشتاری روی خود شدند و حتی سکه‌های نقره و بعد طلا بسته به وزن سکه به اسامی مختلفی نام‌گذاری شدند که برخی از این اسامی حتی در دوره‌های بعد هم چنان مصطلح باقی ماندند.

پرسش‌های پژوهش

این پژوهش بر این پرسش‌ها استوار است که ضرب سکه در ضرب‌خانه‌ها چه مرحله‌ی را پشت سر گذاشته؟ ضرب‌خانه‌ها چه نقشی در اقتصاد دوره صفویه داشته‌اند؟ چه عواملی در تقلب و جعل در سکه‌ها و همچنین پائین آمدن عیار و ارزش مادی آنها در این دوره نقش داشته‌اند؟ فرضیه‌ای که این پژوهش حول محور آن شکل گرفته، عبارتست از این‌که؛ ضرب‌خانه و چگونگی ضرب سکه با تحت تأثیر تحولات مذهبی و فرهنگی هم‌چون رسمیت یافتن مذهب تشیع و توجه ویژه به خط نستعلیق و هم‌چنین نگارگری به لحاظ شکل ظاهر و خط نوشتاری و سجع‌هایی که دو بیتی هستند با تغییرات عمده‌ای مواجه شده است. هم‌چنین دلیل تقلب در ضرب سکه‌ها؛ علاوه بر یکی بودن سرسکه‌های طلا و نقره؛ نظارت ضعیف دولت بر ضرب‌خانه و کارمندان آن که از وزن سکه‌ها می‌دزدیدند و هم‌چنین خسّت و اقدام برخی شاهان برای انباشت طلا و نقره در خزانه برای جبران کمبود منابع طلا و نقره و... بوده است. در کتاب‌های متعددی که با موضوع سکه‌شناسی تالیف شده‌اند هم‌چون «سکه‌های شاهان ایرانی؛ آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران» تألیف رابینو (۱۳۵۳) و «سکه‌های ایران از آغاز تا زنده» تألیف سرافرازی و آورزمانی (۱۳۹۹) و «دارالضرب‌های ایران دوره اسلامی» تألیف عقیلی (۱۴۰۱) به صورت کلی در کنار پرداختن به دارالضرب‌ها و سکه‌های دوره‌های تاریخی به دارالضرب‌ها و سکه‌های صفویان نیز به صورت بسیار مختصر اشاره شده است. کتاب «سکه‌های دوره صفویه» تألیف قائینی (۱۳۸۸) که نویسنده در این کتاب برخلاف تحقیقات فوق‌الذکر به صورت مستقل و نسبتاً مختصر به ضرب‌خانه و سکه در دوره صفویه اشاره شده است. اما فقدان دید تاریخی مولف این کتاب سبب شده تا وی به اکثر منابع و تحقیقات دوره صفویه مراجعه ننماید و به همین خاطر به بیشتر مطالبی که این پژوهش براساس آن سامان یافته، نپردازد. کتاب «سکه‌های ایران دوره صفویه» تألیف علاالدینی (۱۴۰۳) کتابی است که جدیداً به زیور طبع آراسته شده و نویسنده در ضمن پرداختن به اوضاع سیاسی دوران هریک از شاهان صفوی به صورت کاتالوگ‌وار نیز سکه‌های آنان را فقط با بیان سجع پشت و روی سکه‌ها معرفی می‌نماید و به هیچ‌کدام از مباحث مدنظر این پژوهش اشاره نمی‌نماید.

مدیریت ضراب‌خانه و نظارت بر آن

دولت صفویه حق انحصاری ضرب سکه و نظارت بر کیفیت آن را هم‌چون سلسله‌های پیشین در دست داشت و ضراب‌خانه‌ها یکی از منابع مهم درآمد آنها بودند. به همین خاطر شاهان صفوی مسوولیت ضراب‌خانه‌ها را معمولاً به اطرافیان مورد اعتماد و آگاه‌شان واگذار می‌کردند زیرا که «رونق و رواج امور سلطنت منوط به خطبه و سکه خلافت» (سمعی، ۱۳۳۲: ۲۱) بود. هرچند در ظاهر نظارت کلی بر ضرب سکه و بحران‌های پولی ناشی از کمبود نقره جزو وظایف وزیر بزرگ بود، (نک: متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۳) اما در واقع مسوولیت رتق و فتق امورات ضراب‌خانه‌ها بر عهده معیرالممالک بود. با این که معیرالممالک از اعضای دارالشورای پادشاهی نبود، (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۷۷۲؛ تارونیه، ۱۳۸۹: ۲۱۶؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۰۸-۹۷) اما حساسیت مقامش وی را در ردیف مقرب الخاقان‌ها قرار می‌داد و «استادان به وقوف و اطلاع ایشان [او] طلا و نقره را به عیار و وزن مقرر بدون غل و غش در ضراب‌خانه باتمام رسانیده [...] زر و سیم را مسکوک [نموده]، صاحبان این خدمت در کمال اعتماد و اعزاز احترام بوده و جمیع امور متعلقه به ضراب‌خانه را سلاطین خلافت مکین به معیران [...] مرجوع می‌ساخته‌اند.» (سمعی، ۱۳۳۲: ۲۱) هم‌چنین بر اساس فرمان شاه صفوی؛ عزل، نصب، تنبیه، بازخواست و صدور مجوز دادوستد برای ضرابی‌باشیان، مشرفان، سکه‌کنان، حکاکان، صرافان، زرکشان و استادان دست‌اندرکار در مراحل نه‌گانه ضرب سکه بر عهده معیرالممالک بود. (سمعی، ۱۳۳۲: ۲۲؛ عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۸؛ و نک: فلسفی، ۱۳۴۷: ۴۱۰/۲؛ دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۴) مجموعه این وظایف و اقدامات باعث می‌شد تا از معیرالممالک به عنوان بزرگ بازرسی که عیار مسکوکات را می‌سنجید و بر کار طلاگران و نقره‌کاران در سطح کشور (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۲۱۹/۳) از لحاظ قضایی نظارت می‌کند، یاد کنند. (تارونیه، ۱۳۸۹: ۲۲۴) معیرالممالک با این که می‌توانست هم‌زمان عهده‌دار شغل ضراب‌باشی نیز باشد، اما رئیس واقعی ضراب‌خانه، ضراب‌باشی بود (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۳۳؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۵۲-۱۵۱؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۱۴۹۱/۴؛ راوندی، ۱۳۸۲: ۴۷۴/۵) که بر ضرب مناسب و با عیار بالای سکه‌ها و ممانعت از جعل آنها نظارت می‌کرد. (متی و همکاران: ۱۳۹۶: ۴۵) وظیفه‌ای که هیچ‌گاه کاملاً ضمانت اجرا پیدا نمی‌کرد و جاعلان به واسطه یکی بودن سرسکه‌های طلا و نقره، اقدام به ضرب سکه‌هایی جعلی با مغز مس و روکش طلا و نقره می‌کردند که نمونه‌هایی از آنها امروز موجود است و در مبحث تقلب و جعل سکه‌ها به آن پرداخته خواهد شد.

ضراب‌باشی ضابط و تحویل‌دار واجبی یا مالیات ضرب سکه نیز بود که می‌بایست مبالغ مربوط به آن را تعیین، وصول و به خزانه مرجوع کند. (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۳۳) میزان واجبی برای هر سکه ۲ درصد بود و درآمد حاصل از آن چهارمین منبع از منابع درآمدی شاهان صفوی محسوب می‌شد. (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۲۴۸/۳ و نک: ۵۵۷/۲-۵۵۶ و ۶۷۳ و ۱۲۲۰/۳؛ متی، ۱۳۹۳: ۹۲) علاوه بر واجبی، کپک‌مرنی [؟] یا مالیات خرد کردن یا تغییر پول، مالیات دیگری بود که کارمندان ضراب‌خانه در زمان نیاز به پول؛ صنعت‌گران و بازرگانان را وادار می‌کردند تا زر و سیم خود را در ضراب‌خانه مسکوک نمایند و از آنها حق‌الضرب بگیرند. کپک‌مرنی در هر ایالتی عنوانی داشت، چنان که در استرآباد به آن منکسر فلوس و شاهی می‌گفتند. بعدها که شاه‌تهماسب با توبه نصحش در سال ۹۳۹ق به پادشاهی مشرع مبدل شد، به بهانه‌ی آن که کپک‌مرنی بخشی از مالیات‌های تمغاست آن را غیرقانونی و جمع‌آوریش را قدغن نمود. (نک: فلور، ۱۳۹۵: ۲۴۳)

در ضراب‌خانه پایتخت ۴۰۰ نفر کارمند و کارگر در ۹ قسمت و در ۹ مرحله زیرنظر ضراب‌باشی سکه‌ها را ضرب می‌کردند. (نک: میرزا سمعی، ۱۳۳۲: ۲۴) در منابع آماری از تعداد کارگران و کارمندان ضراب‌خانه‌های دیگر شهرها موجود نیست اما مسلماً تعدادشان نسبت به ضراب‌خانه پایتخت بسیار کمتر بوده است. ضراب‌خانه هم‌چون دیگر ادارات بزرگ دولتی روزنامه‌ای داشت که در آن مسائل مرتبط با دارایی‌ها، بدهی‌ها و ترفیع‌ها را ثبت می‌کردند و ضراب‌باشی روزی یک‌بار آن را به روئیت معیرالممالک می‌رسانید. (نک: فلور، ۱۳۹۵: ۱۵۰) بعد از ضراب‌باشی؛ صراف‌باشی قرار داشت که نقش مهمی در بالا نگه‌داشتن کیفیت و مرغوبیت ضرب سکه‌ها داشت و مسوول کم‌وکسر و کیفیت پولی بود که به اشخاص پرداخت می‌شد و برای حق‌الزحمه و تهیه هر کیسه پول، یک‌ونیم عباسی اجرت می‌گرفت. (تارونیه، ۱۳۸۹: ۱۳۳) صراف‌باشی حتی‌الامکان واسطه‌ی جلب طلا برای خزانه نیز بود. (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۳۳)

هرچند ضرب‌خانه‌ها تحت مقررات دولتی اداره می‌شدند اما آنها را با مزایده یا مقاطعه به پیمان‌کاران خصوصی واگذار می‌کردند. امری که مسببات همکاری حاکمیت سیاسی با بخش خصوصی برای اداره و انتفاع از مزایای ضرب‌خانه‌ها را فراهم می‌آورد. به همین دلیل تنها دغدغه‌ی دولت این بود که ضرب‌خانه‌ها همچنان سودآور بمانند تا پیمان‌کاران مبالغ خوبی جهت مزایده و مقاطعه بپردازند. (نک: متی، ۱۳۹۳: ۹۲؛ دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۴ و راوندی، ۱۳۸۲: ۴۷۰-۴۷۱) میزان مبلغ مزایده ضرب‌خانه‌ها و موجب معیرالممالک و ضرب‌باشی را چنین نوشته‌اند: ضرب‌خانه‌ها را «پانصد تومان الی ششصد و هفتصد تومان به اجاره می‌داده‌اند...» و سیدوینچاه تومان دیگر را به موجب معیر و ضرب‌باشی و سایر ارباب حوالات سرکار خاصه شریفه می‌داده‌اند. (سمعی، ۱۳۳۲: ۲۴ و نک: دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۴) البته حق‌الامتیاز واگذاری ضرب‌خانه‌ها از ۲۰ تا ۲۵ درصد ارزش فلز و براساس مقتضیات بازرگانی محلی و شرایط سیاسی موجود در نوسان بود. همچنین برندگان مزایده و یا مقاطعه دیگر ناظر ضرب‌خانه و مسوول جمع‌آوری و ضرب دوباره مسکوکات، واجبی و نظارت بر تصفیه فلزات، تولید نخ زرین و سیمین برای قالی‌بافی و پارچه‌های نفیس بودند. (دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۴) به اذعان شاردن ۷/۵ درصد به عنوان حق سکه‌زنی از فلز مسکوک عاید دولت صفویه می‌شد که هم‌زمان از تمام کشورهای دیگر بیشتر بود. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۲/۲ و نک: راوندی، ۱۳۸۲: ب/۲ ج/۱۱۱۸) با این‌که هویزه پایتخت و ایلیان خوزستان و بیگلربیگیان نخجوان، ایروان و تبریز از جمله کسانی بودند که از حق‌الامتیاز ضرب سکه برخوردار بودند، (کمپفر، ۱۳۶۳: ۶۴؛ مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۱۳) اما ضرب‌خانه‌های ایالات دست‌کم در زمینه ضرب سکه‌های طلا و نقره به طور رسمی تحت نظارت مستقیم دولت مرکزی بودند. اقدام شاه‌عباس اول در مجازات و قطع سر رئیس ضرب‌خانه شیراز حاکی از آنست که این نظارت در حکومت شاهی مقتدر چیزی فراتر از یک موضوع نظری بوده است. (متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۷)

چگونگی ضرب سکه‌های چکشی و تلاش ناکام برای ضرب سکه چرخ‌ی

صفویان همچنان به ضرب چکشی سکه‌ها به شیوه پیشینیان با اعمال برخی تغییرات ادامه دادند و آنها حتی برای ضرب سکه به صورت چرخ‌ی نیز اقدام نمودند که ناکام ماند. کارری که ضرب‌خانه‌های صفویان در ایروان، تبریز و اصفهان را از نزدیک رویت نموده در مورد شیوه‌ی ضرب سکه می‌نویسد: «فلز را در بوته گذاخته و به شکل شمش درمی‌آوردند، سپس به ضرب چکش صفحه‌گونه‌ای از آن درست می‌کردند، سپس به اندازه‌های معینی می‌بریدند و اطراف آنها را یکی یکی با سوهان صاف می‌کردند و آن‌گاه اسم یا صورت لازم را به وسیله قالب و ضرب چکش بر آن منقوش می‌ساختند.» (کارری، ۱۳۴۸: ۹-۸ و نک: ۱۱۵) شاردن نیز با بیانی مؤثر علاوه بر اشاره نمودن به چگونگی ضرب سکه‌های چکشی به وزن یکسان و جزئیات سجع پشت‌وروی آنها و همچنین ناآشنایی و ضعف صنعت‌گران ایرانی با شیوه قالب‌زدن سکه اشاره می‌کند. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۲/۲) شواهد حاکی از آنست که قبل از روزگار صفویان سکه‌ها را بعد از طی ۶ مرحله در ضرب‌خانه‌ها ضرب می‌کردند، (نک: نخجوانی، ۱۹۷۶: ۱۶۲/۲) اما با تحول پیش آمده در ضرب‌خانه‌های دوره صفویه، سکه‌ها بعد از انجام ۹ مرحله‌ی: سبایی، قرص-کوبی، آهنگری، چرخ‌کشی، قطاعی، کپله‌کوبی، سفیدگری، تخش‌کُنی و سکه‌کُنی ضرب می‌نمودند. (سمعی، ۱۳۳۲: ۲۲-۲۱ و نک: متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۱؛ عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۹-۴۰) توضیحات مبسوط میرزاسمیعا درباره این ۹ مرحله بسیار ارزشمندست؛ ازیرا که نه منابع تاریخی دیگر و نه هیچ یک از سیاحان اروپایی با این دقت نظر از این ۹ مرحله سخنی به میان نیاورده‌اند. همچنین برخی بر این اعتقادند که پس از طی این ۹ مرحله در هر دقیقه چیزی بین ۳۳ تا ۳۸ سکه‌ی چکشی در ضرب‌خانه ضرب می‌شده است. (عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۵-۴۱) بررسی میدانی برخی نمونه سکه‌های طلا، نقره و مس موجود از دوره صفویه حاکی از آنست که سکه‌های این دوره برخلاف دوره‌های قبل علاوه بر گرد و دایره‌ای بودن به اشکال مختلفی دیگری چون بیضی، مستطیل یا بادامی و مفتولی [لاری] نیز ضرب می‌شده‌اند. سکه‌های طلا و نقره دوره صفویان منقوش به طرح‌های اسلیمی هستند و سکه‌های مسی با تنوع بیشتر منقوش به انواع گونه‌های جانوران اهلی و وحشی و گل و گیاه هستند. علاوه بر ضرب‌خانه‌های مستقر در پایتخت و دیگر ایالات، ضرب‌خانه‌های سیار هم‌چون دوره‌های تاریخی دیگر که در هنگامه‌ی لشکرکشی‌ها و جنگ‌ها فعال می‌شدند و انواع سکه‌های مورد نیاز برای تامین هزینه‌های شاه صفوی را ضرب می‌کردند و به‌جای محل ضرب بر روی آنها واژه‌های اردو، اردوی

شاه، رکاب و... نقر می‌شد. در پائین دو سکه‌ی طلا یا اشرفی ضرب اردو از شاه اسماعیل و شاه عباس اول و دو سکه نقره شاهی از شاه محمدخدا بنده و عباسی از شاه صفی ضرب اردو و همچنین یک سکه مسی یا فلوس ضرب اردو قابل رویت است.

شکل ۱. از راست به چپ سکه‌ی طلا یا اشرفی ضرب اردو از شاه اسماعیل اول و شاه عباس اول

شکل ۲. از راست به چپ سکه‌های نقره شاهی از شاه محمدخدا بنده و عباسی از شاه صفی ضرب اردو

شکل ۳. سکه مسی یا فلوس ضرب اردو احتمالاً ضرب شده در اواخر دوره صفوی

در برخی مواقع حتی بعضی از شاهان صفوی به خاطر مشکلات اقتصادی و کمبود مواد خام برای ضرب سکه از سه فلز معروف، به صورت موقت از چرم به عنوان ژتون و جایگزینی برای سکه‌های مسی استفاده می‌کردند که در مبحث بعد به آن پرداخته خواهد شد. همچنین گزارش‌های برخی سیاحان اروپایی نیز حاکی از آنست که شاهانی چون شاه‌عباس اول از شیوه ضرب چرخ‌سکه‌ها در کشورهای اروپایی مطلع بوده و حتی سفیر انگلستان را به‌خاطر سکه‌هایی که با این نوع ضرب به همراه داشته مورد تحسین و تمجید قرار داده است. (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۵۴) اما این که چرا پادشاه شاه عمل‌گرا و بادرایتی چون وی اقدامی جهت بومی‌سازی این فن برای ضرب سکه‌ها در ایران نکرده تا به‌قول خودش هم حروف دور سکه‌ها به خوبی نمایان باشد و هم سکه‌ها از بریدگی‌های نابجا محفوظ باشند، جای سوال دارد؟ البته بعدها تالی وی شاه‌عباس دوم در تلاش برای تغییر ضرب سکه از شیوه چکشی به شیوه چرخ‌سکه که بهتر و به‌صرفه‌تر بود، با مشاوره و همکاری لاشاپل دوهان فرانسوی طرح ساخت یک چرخ سکه‌زنی را به محمدبیگ صدراعظم داد و با این که صنعت‌گران ایرانی به خوبی از عهده ساخت آن برآمدند اما در همان روز اول از کار افتاد و از ساخت این دستگاه نتیجه مثبتی حاصل نشد. (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۲۱۸)

نظام پولی و سکه های صفویان

با این که ایران عهد صفوی فقیر از نظر فلز طلا و نقره بود و مس محدودی نیز برای ضرب سکه ها در اختیار داشت و بنابر قول برخی سیاحان اروپایی: «شاه ایران در کشورش نقره ندارد و در تمام کشور شاهنشاهی برای ساختن سکه های جدید نمی تواند نقره پیدا کند»، (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۸۹) اما نظام پولی و سکه ای صفویان برخلاف سلسله های تیموریان و ترکمانان که تک فلزی و به ندرت در برخی مواقع دو فلزی بودند، وارث نظام پولی سه فلزی؛ طلا، نقره و مس ایلخانان مغول و واحد محاسباتی تعیین پول آنان تومان بود. لازم به ذکر است که خاک ایران از فلز نقره و... خالی نبود، بلکه دسترسی به معادن فلزات قیمتی به خاطر فواصل طولانی آنها از شهرها، فقدان ذغال و آب برای ذوب و فرآوری کردن و ابتدایی بودن فناوری استخراج به صرفه نبود. (نک: متی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۱) هم چنین معدنی هم اگر در ایران وجود داشت، کفاف امورات دولت را نمی داد و کسانی نیز که از عثمانی نقره می آورند آن را با سود ۲۰٪ و طلا را با سود ۱۴٪ یا ۱۵٪ و مس را با سود ۱۸ و گاه ۲۰٪ می فروختند (دالساندری، ۱۳۸۱: ۴۷۶) که خرید آنها با این سودها جهت ضرب سکه برای دولت صفوی به صرفه نبود. به منظور رفع این کمبودها بود که ابتدا شاه عباس اول تلاش هایی برای استخراج طلا در حوالی همدان انجام داد ولی به خاطر فاصله زیاد و هزینه بر بودن حمل چوب و ذغال به محل معدن و برابر شدن حاصل با هزینه از آن صرف نظر نمود. (متی و همکاران: ۱۳۹۶: ۸۱) در زمان شاه عباس دوم نیز مساعی محمدبیگ صدراعظم برای استفاده از تجربیات لاشاپل دوهان فرانسوی جهت استخراج طلا و نقره از کوه های اطراف اصفهان به نتیجه نرسید. پس از شاه عباس دوم دیگر صفویان هیچ تلاشی برای کشف معادن نکردند و برای رفع مشکل کمبود طلا و نقره خود به ناچار به همان سکه های طلا و نقره ای که از اروپا (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۲۱۷-۲۱۹) با صادرات ابریشم و دیگر مبادلات بازرگانی برای شان می آمد، اکتفاء کردند. مجموعه این دلایل سبب شد تا صفویان تمامی یا بیشتر سکه های طلا و نقره خود را با ذوب کردن فلز وارداتی و ارزهای کشورهای اروپایی و یا همسایه تأمین نموده و بسازند. امر دشواری که آنها تنها با ذخیره ی فلز خود و با برقراری توازن پایدار در مازاد پرداخت ها به آن ناائل می شدند. برای تحقق این هدف خروج شمش از کشور منع شد و ارزش عباسی، سکه ی نقره اصلی رایج شان را با کاهش وزن آن پائین آورند. چنان که عباسی جدیدی که در سال ۱۰۵۵ هجری ضرب شد برخلاف قبل به جای ۲/۵ محمودی تنها ۲ محمودی ارزش داشت. (نک: متی، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۰۲)

سکه های طلا و نقره

در متون تاریخ نگاری دوره صفویه برای سکه های طلا یا اشرفی از عناوینی چون نُقود، (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵۸۹/۴؛ روملو، ۱۳۵۷: ۶۶۴/۱) دنانیر، (روملو، ۱۳۵۷: ۱۳۷۹: ۱۶ و ۸۵؛ ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۱۷/۱؛ شاملو، ۱۳۷۱: ۳۶؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۶۰؛ بدلیسی، ۱۳۷۷: ۱۳۵/۲؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۶۳۰) دینار (قمی، ۱۳۸۳: ۱۰۰۲/۲؛ عالم آرای شاه اسماعیل، ۱۳۸۴: ۸۸؛ ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۶۳/۱؛ واله قزوینی، ۱۳۷۲: ۶۴۸؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۹۰۹/۲) و نیز انواع آن به صورت دینار تبریزی، (قمی، ۱۳۸۳: ۱۷۷/۱؛ افوخته ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۵۷؛ کرمانی، ۱۳۸۴: ۶۴) دینار عراقی (ترکمان، ۱۳۸۲: ۶۸۸/۲) و دینار کپکی (ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۹۷/۲) و برای سکه های نقره از کلماتی چون درم، (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵۸۹/۴؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۸۶؛ امینی هروی، ۱۳۸۳: ۳۵۱؛ واله قزوینی، ۱۳۷۲: ۶۸۴) درهم (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۰۹/۲) و دارهم (ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۱۷/۱؛ واله-قزوینی، ۱۳۷۲: ۱۲۲؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۴۰؛ شاملو، ۱۳۷۱: ۳۶/۱) استفاده می شد و در این بین تنها یک نفر از مورخین اواخر دوره ی صفوی از واحدهای پولی صفویان چون سکه های بیستی و عباسی نام می برد. (خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۷) در تصویر پائین دو سکه بیستی با وزن کمتر از یک گرم از شاه عباس و جانشین وی شاه صفی قابل روئیت است.

شکل ۴. از راست به چپ دو نمونه از سکه‌های بیستی با وزن کمتر از یک گرم ضرب شده در زمان شاه عباس اول و جانشین وی شاه صفی (مجموعه شخصی)

برخلاف متون تاریخی، برای اولین بار در سفرنامه‌های اروپائیان به صورت دقیق و کامل از واحدهای پولی و اسامی خاص سکه‌های صفویان نام برده می‌شود که در مباحث بعدی به آنها اشاره خواهد شد. از سفرنامه سیاحان و سفرای اروپائی چنین برمی‌آید که در دوره صفویه سکه‌های اشرفی یا طلا برای موارد خاص هم‌چون جلوس پادشاهان، (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۰/۲؛ کارری، ۱۳۴۸: ۸؛ تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۸۱؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۵۰ و نک: مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۱۲؛ متی، ۱۳۹۳: ۹۴؛ سیوری، ۱۳۸۲: ۱۹۹) برای اهدا کردن به بزرگان و مردم و یا به مناسبت عیدنوروز و دیگر موقعیت‌ها ضرب می‌شده و استفاده داشته‌اند. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۱/۲ و نک: دران، ۱۳۸۰: ۱۷۱) هم‌چنین سکه‌های اشرفی به خاطر این که چندان رایج نبودند، نام خاص و معینی نداشتند و ایرانی‌ها آنها را معمولاً طلا یا سکه‌های زرین و یا اشرفی می‌نامیدند. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۱/۲) درواقع در دوره صفوی چون طلا نسبت به نقره و مس نقش کمتری در بین مسکوکات رایج داشت (دران، ۱۳۸۰: ۱۶۵) به شکل سکه کمتر ضرب می‌شد و بیشتر به عنوان سرمایه ذخیره می‌شد. (نک: بنانی، ۱۳۸۰: ۱۹۸؛ سیوری، ۱۳۸۲: ۱۹۹)

بررسی میدانی سکه‌ها حاکی از آنست که بیشتر سکه‌های طلای صفویان در فاصله‌ی زمانی بین سلطنت شاه اسماعیل تا دهه‌ی آخر سلطنت شاه عباس ضرب شده‌اند. اما از این زمان تا یک دهه قبل از سقوط اصفهان سکه‌های طلا به شکل بسیار محدودی ضرب شدند تا این که شاه سلطان حسین دوباره ضرب سکه‌های طلا را به واسطه نیاز مالی سرگرفت و برای همین خاطر قتادیل، شمعدان‌ها و عودسوزها و منقل‌های طلایی و نقره‌ای حرم امام رضا(ع) را برای ضرب سکه ذوب کردند. (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۲۷-۲۶) از این راه ۹۵۰۰۰ تومان وارد خزانه سلطنتی شد و از فلزات قیمتی مقابله صفویان در قم نیز استفاده کردند. (متی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۱۷-۱۱۶) شاه سلطان حسین این اقدام را سال ۱۱۲۹ از روی اضطرار و جهت تأمین هزینه سپاهیان صفوی برای مقابله با غلجائیان متجاسر انجام داد. اما در واقع چون اشرفی طلا به عنوان سکه رسمی نقش نامحسوس و بسیار کمی در بازار و مراودات تجاری ایرانیان داشت، این تصور غلط که طلا پول رایج صفویان نیست و نقش چندان مهمی در اقتصاد و بازرگانی عصر صفوی ندارد، در بین سیاحان اروپایی اشاعه پیدا کرد. اصل و ریشه این نظریه نیز به مشاهدات و ابراز نظر سیاحان و سفرایی چون شاردن، تاورنیه و حتی کارری، کمپفر و... بازمی‌گشت. چنان که تاورنیه می‌نویسد: «شاهان ایران سکه طلا ضرب نمی‌کنند مگر تعدادی که روز تاج‌گذاری به طرف مردم می‌اندازند و این سکه‌ها در میان تجار رواج و قیمت ثابتی ندارد، گاه بیشتر و گاه کمتر می‌ارزد.» (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۸۱)

در این دوره به تمام سکه‌های طلا که در طرح و سجع یکی بودند، اشرفی می‌گفتند ولی اختلاف در وزن سبب می‌شد تا مردم به آنها اشرفی، نیم اشرفی و ربع اشرفی گویند. سکه‌های اشرفی صفویان در اوایل کار از لحاظ طرح و وزن، تقلیدی از اشرفی‌های آق‌قویونلوها بودند. شاه اسماعیل دو عیار را برای سکه‌های اشرفی خود انتخاب کرد؛ یکی مثقال اسلامی و یا سکه دینار ۲۴ نخودی [حدود ۴/۶۰ گرم] و دیگری دوکای طلایی و نیز که ۱۸ نخود [تقریباً ۳/۴۵ گرم] وزن داشت. نیم اشرفی‌ها و ربع اشرفی‌ها نیز وزن مشخص خود را داشتند. صفویان هم‌چنین با الگوبرداری از دوکاهای ونیز و امپراتوری مقدس روم، سکه‌های طلای ده مثقالی و ده اشرفی را که سکه‌های زیورآلات و برای هدیه یا تقدیم به خواص بودند را ضرب می‌کردند. (دران، ۱۳۸۰: ۱۷۰-۱۷۱) شاردن نیز از دینار قانونی یا شرعی که نام آن فقط در دفترها و کتاب‌ها ذکر می‌شود و دینار معمولی به عنوان دو نوع دینار یا اشرفی زمان صفویان نام می‌برد. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۰/۲) مینورسکی هم از اصطلاحات تمام

اشرفی و تمام مهر اشرفی که احتمال همان دستجه کله مذکور در دستورالملوک باشد، نام می برد و برخلاف سکه های نقره، ارزش اشرفی ها را بسیار ثابت بیان می کند. (نک: مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۱۲ و ۱۱۴)

از سفرنامه های اروپائیان چنین برمی آید که سکه ی نقره پول رایج در قلمرو صفویان است و مردم برای رفع حوائج روزانه و انجام معاملات شان از آن استفاده می نمایند. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۶/۲؛ کارری، ۱۳۴۸: ۱۵۶؛ اولتاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۳؛ تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۸۱؛ دلاواله، ۱۳۸۴: ۱۲۹) هم چنین از نظر آنان عیار سکه های نقره صفویان بالاتر از عیار سکه ی نقره ی فرانسه (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۸۱) و برابر و همانند عیار سکه ی رئال اسپانیاست. (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۰/۲) این که سکه های نقره در همه جای ممالک محروسه صفویان یک قیمت دارد و ارزش آن تغییر نمی کند برای سیاحان اروپایی بسیار جالب توجه و عجیب می نماید. (نک: دلاواله، ۱۳۸۴: ۱۲۹) امری که حکایت از ثبات اقتصادی و ارزش یک نواخت سکه های نقره در عرصه داد و ستد در ایران روزگار صفویان دارد. سکه های نقره ابتدا در یک معیار وزنی خاص و طرح هایی که بیشتر منطقه ای بودند تا ملی ضرب می شدند. چنان که در دوران سلطنت شاه اسماعیل و شاه طهماسب هم زمان سه معیار وزنی متفاوت در بخش های مختلف قلمرو صفویان رایج بود. در غرب یک سکه شاهی خاص در مناطق شرقی هم چون خراسان، قهستان، سیستان و استرآباد نوعی سکه ی شاهی دیگر و سرانجام سکه ی تنگه یا تنکای آق قویونلوها که در مازندران تا حدود سلطنت شاه عباس رواج داشت. (متی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۴) سرانجام از زمان شاه اسماعیل دوم و سپس با سیاست های ویژه ای که شاه عباس اول در جهت تحکیم قدرت و رونق کار بازرگانی اعمال نمود، یک دست ضرب نمودن سکه ها در قلمرو صفویان جامه ی عمل به خود پوشید و در این راستا بود که سکه عباسی به پول واحد صفویان مبدل شد. در این دوره شاهی پایین ترین مسکوک نقره و پس از آن محمودی^۱ که معادل ۲ شاهی و سپس عباسی که برابر با ۴ شاهی بود، قرارداد شد. سکه های دیگری چون عباسی پنج شاهی و پنج عباسی که ضرب شان جنبه ی تفنن داشت و در کار بازرگانی از آنها استفاده نمی شد نیز رایج بود. (نک: شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۰/۲-۹۱۱) کارری نیز علاوه بر ذکر نام سه واحد پولی نقره ی صفویان، از سکه هایی دیگری چون یک-عباسی، نیم عباسی و سه عباسی که ضرب شده و بسیار کمیابند در سفرنامه خود نام می برد. (کارری، ۱۳۴۸: ۱۵۶ و نک: اولتاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۳) در بین سیاحان اروپایی تاورنیه بعد از شاردن و کارری با جزئیاتی بیشتر از عباسی، دو عباسی، پنج عباسی، محمودی، شاهی و بیستی^۲ به عنوان سکه های نقره رایج نام می برد. (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۸۱)

یکی از سکه های نقره ی خاص دوره صفویه، سکه لاری یا لارین بود که تصویر آن در پائین قابل روئیت است. لاری به شکل مفتولی و به اندازه ی دو بند انگشت و کمتر بود که بر روی آن شعائر مذهبی و نام پادشاهان صفوی نقرمی شد. قدمت ضرب این سکه با معیار ۵/۱۵ گرم به دوره تیموریان و زمان شاهرخ در سال ۸۲۷ ق برمی گشت. این سکه از زمان شاه طهماسب در ضرابخانه های متعدد و در گستره ای از تبریز، شیراز، لار و بصره تا جنوب غربی هند و سیلان و جزایر مالدیو ضرب می شد و حتی به خاطر عیار بالایش تبدیل به پول رایج مورد توجه در تجارت بین المللی شده بود. (نک: متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۵) شاردن توضیح مبسوطی در مورد سکه لاری در سفرنامه اش دارد: «مسکوک نقره بی غش است و بهایش معادل دو شاهی و نیم [...] شکل مسکوک لارین عجیب و برخلاف سکه های دیگر، رشته ای گرد و به بزرگی قلم تحریر است. [...] و شاه عباس پس از فتح لار ضرب سکه های لارین را منع فرمود.» (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۱/۲) در پائین برای نمونه دو تصویر از لارهای زمان شاه اسماعیل و شاه طهماسب اول قابل روئیت است.

۱. در دوران سلطنت شاه محمدخدا بنده طرح خدا بنده یا محمدی برای سکه های ۱۰۰ دینار یا دو شاهی رایج شد و از آنجا که اروپائیان به اشتباه این سکه ها را محمودی می خواندند، به این نام مشهور شد. (متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۸۱)

۲. سکه بیستی دوازده حبه وزن داشت و کوچک ترین سکه ی رایج صفویان بود که در توزین نیز کاربرد داشت. (نک: شاردن، ۱۳۷۲: ۹۰۸/۲)

شکل ۵. از راست به چپ دو شکل متفاوت از سکه های لاری ضرب شده در زمان شاه اسماعیل اول و جانشین وی شاه تهماسب اول

با محو لاری از عرصه‌ی بازار و اقتصاد، محمودی هویزه به عنوان سکه‌ی معیار در حوزه خلیج فارس جانشین آن شد. رواج هر یک از این سکه‌ها-لاری و محمودی هویزه- را حتی می‌توان به فقدان یک سکه‌ی مس دارای پذیرش جهانی در منطقه نسبت داد. (نک: متی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۵) با تمام این تفاسیر پول نقد در اقتصاد عصر صفوی سهم زیادی نداشت و حتی در بسیاری از مناطق مسکوکات رایج نقش کمی داشتند. چنان‌که در بسیاری از نواحی گرجستان مردم ترجیح می‌دادند تا به جای پول از گردنبد، انگو، انگشتر و چیزهای دیگر استفاده کنند. با این‌که معاملات تجاری بزرگ و بازرگانی خارجی کاملاً با پول صورت می‌گرفت، اما داد و ستد در مناطق روستایی دوره افتاده بیشتر به شکل پایاپای بود. کارمندان دولت نیز به جای حقوق و در عوض پول نقد، مقداری از محصول یک زمین را دریافت می‌کردند و بعداً در فرایند نظام تسعیر آن را به پول نقد تبدیل می‌کردند. (متی، ۱۳۹۳: ۹۰)

سکه‌های مسی و چرمی

سکه‌ی مسی در کنار سکه طلا و نقره کماکان براساس سنت برخی سلسله‌های پیشین به عنوان سومین رکن نظام سه فلزی در دوره صفویه در بین مردم رواج داشت و با عناوینی چون فُلس (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳ ۳۲۸؛ و نک: دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۱) یا فلوس، (کرمانی، ۱۳۸۴: ۸۷؛ مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ۲۰۵/۳؛ فلور، ۱۳۹۵: ۲۴۳) قازبیکی، (اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۳) قازبک، قزبیکی و قازه، (کارری، ۱۳۴۸: ۱۵۶) غازیکی، (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۸۱) غازیکی، (راوندی، ۱۳۸۲: ۴۷۰/۵) قازبگی، (متی، ۱۳۹۳: ۹۱) خزبیگی، (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۰/۲) پشیز و پول سیاه یا قره‌پول (کارری، ۱۳۴۸: ۱۱۱ و نک: اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۳) در منابع نام‌برده شده است. ضرب سکه‌های مسی بدان معنی بود که حکومت در حال برقراری یک نسبت معین بین نقره و طلا است. هرچند مبادله مس با نقره کمیاب بود و این موضوع بیشتر جنبه نظری داشت. هم‌چنین سکه‌های مسی نه با وزن کردن بلکه براساس مقدار مبادله می‌شدند و هیچ معیاری برای آنها وجود نداشت. به همین خاطر سکه‌های مسی از نظر اندازه، وزن و ارزش براساس منطقه، متفاوت بودند و درواقع این قدرت عرضه‌کننده‌ی آن یعنی حاکم محلی بود که تعیین می‌کرد که مس ضرب شود و ارزش آن چقدر باشد. (متی و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۷ و ۶۰) در واقع سکه‌های مسی در جامعه‌ی هدف خود دارای اسامی ارزشی قراردادی بودند که این اسامی دال بر میزان ارزش آنها بود. چنان‌که دُران به برخی از اسامی ارزشی آنها یک یا دو دینار و یا قاز یا قازبک پنج دینار و تنگه ده دینار اشاره می‌کند. (نک: دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۲)

از میان سیاحان اروپایی، اولثاریوس جامع‌ترین شرح را در مورد وضع مسکوکات مسی در قلمرو صفویان را بیان می‌کند: «هر شهر بزرگ سکه خاص خود را دارد و در هیچ جای دیگر جز در همان‌جا که ضرب شده است، اعتبار ندارد و این اعتبار فقط برای یک‌سال است، زیرا نقش روی سکه هر سال تغییر می‌کند. [...] زمانی که در شماخی بودیم یک شیطانک، در کاشان یک خروس، در اصفهان یک شیر نر و در گیلان یک ماهی بر روی سکه نقش کرده بودند. حال اگر سال جدید حلول کند، یعنی برابر تقویم ما در ماه فوریه قازبیکی‌های سال قبل از اعتبار ساقط می‌شود و حتی به زحمت دو عدد از آنها را با یک عدد سکه جدید تعویض می‌کنند و باید تمام سکه‌های بی‌اعتبار در کوره ذوب شود و با نقش نشانه‌های جدید دوباره رواج یابند و وارد بازار شوند.» (اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۵ و نک: دلاواله، ۱۳۸۴: ۱۲۹) شاردن ضمن تقسیم سکه‌های مسی به خزبیگی و نیم-خزبیگی که وجه تمسیه آن برگرفته از دو جزء خز به معنی پول و بیگ به معنی بزرگ و عالی‌جاه است و مفهومش پول شاه

می‌باشد، به نقر علامت رسمی ایران، نشان شیر و خورشید بر یک روی سکه‌های مسی و محل ضرب و تاریخ بر روی دیگرشان اشاره می‌کند. (شاردن، ۱۳۷۲: ۲/ ۹۱۲ و ۹۱۰) کاری نیز علاوه بر اشاره به نشان شیر و خورشید، شکل غالب سکه‌های مسی را گرد و دایره‌ای و به ندرت بیضی بیان می‌کند. (کارری، ۱۳۴۸: ۱۵۶)

چون عمر مس کوتاه بود، در ضرب سکه‌های مسی نهایت دقت را به عمل می‌آوردند. هم‌چنین برای جلوگیری از سوء-استفاده حکام از امتیازات دربار؛ نام حاکم ایالت روی سکه‌های مسی نقر نمی‌شد و به جای آن شکل حیوانات، پرندگان، اشیاء و حتی انسان نقر می‌شد. (دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۱-۱۷۲) از سفرنامه‌ها چنین بر می‌آید که ارزش اقتصادی و مالی سکه‌های مسی معادل یک چهلم سکه‌ی عباسی نقره (کارری، ۱۳۴۸: ۱۵۶؛ اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۲۴۳) و یا معادل یک دهم سکه‌ی شاه‌ی نقره بوده است. (شاردن، ۱۳۷۲: ۲/ ۹۱۰ و نک: فلور، ۱۳۹۵: ۲۴۳؛ راوندی، ۱۳۷۲: ۴۷۰/۵) از سکه‌های مسی در معامله‌های کوچک محلی استفاده می‌شد. عدد یا اعداد روی آنها ارزش اسمی‌شان را نشان نمی‌داد و فقط تصویرهایی از حیوانات برای کمک به بیسوادان بر آنها نقر می‌شد. ارزش سکه‌های مسی به محل ضرب آنها بستگی داشت؛ اگر از قلمرو حاکم بیرون می‌رفتند یا حاکم تغییر می‌کرد، ارزشش نصف می‌شد. اعتبار آنها تا آخر سال بود و نوروز از سکه‌هایی که مردم تحویل می‌دادند، سکه جدید با نقوش متفاوت ضرب می‌شد و سود این کار نیز تنها به جیب مقاطعه‌کار ضراب‌خانه و شخص حاکم می‌رفت. (متی، ۱۳۹۳: ۹۱؛ و نک: دلاواله: ۱۳۸۴: ۱۲۹) برخی مواقع نیز به دلایلی چون به صرفه نبودن ضرب دوباره یا تعجیل برای دسترسی مردم به سکه‌های مسی، ضراب‌خانه‌های محلی با زدن انگ رایج روی این نوع سکه آنها را دوباره سورشارژ می‌کردند؛ هم‌چون نمونه‌ی زیر که انگ رایج در زیر شکم شیر بر روی سکه ضرب گنجه قابل رویت است. هم‌چنین گزارش‌های منابع و سفرنامه‌ها حاکی از آنست که در دوره صفویه سکه‌های مسی معیاری برای قیمت و خرید از خرده‌فروشان و پرداخت مواجب و دست‌مزدهای کارگران بود و این که قاطبه‌ی سپاهیان و صنعت‌گران شهری طبقه‌ی پائین نیز از سکه مس استفاده می‌کردند و چیزی جز سکه‌های مسی در دستان تهیدستان شهری و روستایی دست‌به‌دست نمی‌شد.

شکل ۶. سکه فلوس سورشارژ شده با انگ رایج ضرب گنجه احتمالاً اواخر دوره صفویه (مجموعه شخصی)

سکه‌ی چرمی که در اصل ژتونی موقت و از جنس چرم بود، دیگر سکه‌ای بود که به گواه برخی منابع در موقع اضطراب مورد استفاده داشت. سنت ضرب سکه‌های چرمی به پیش از صفویان یعنی دوره سلاطین اولوس مغولی در زمان تیمور گورکان برمی‌گشت. چنان‌چه خضرخواجه اعلان بن تغلق‌خان «بفرمود تا به عوض طلا و نقره، سکه بر چرم زدند و تا مدتی آن قاعده بماند.» (نطنزی، ۱۳۸۳: ۱۰۶) در دوره‌ی صفویه نیز در مقطعی از سلطنت شاه‌عباس اول به دلیل کمبود نقدینگی و بی‌پولی شدید از سکه‌های چرمی استفاده شد. شاه‌عباس که بیشتر زمان‌ها با معضل نقدینگی و کمبود طلا که به طور طبیعی در ایران موجود نبود، مواجه بود؛ برای ضرب سکه به تلافی کسری تجارت با هندوستان ظرف‌های طلا را که در ضیافت‌های درباری استفاده می‌شدند را ذوب می‌کرد. وی حتی به روش‌های مختلف تلاش می‌کرد تا از خروج طلا و نقره از کشور جلوگیری کند و فرصت‌های صادراتی تازه‌ای پیدا کند. به خاطر همین مشکل نقدینگی و بی‌پولی بود که شاه‌عباس در لشکرکشی سال ۹۹۸هـ.ق بر علیه ازبکان در مشهد فرمان داد تا تمام ظروف طلا و نقره‌اش را ذوب کنند و از آنها سکه ضرب کنند. (متی، ۱۳۹۳: ۹۵) سرانجام مشکلات بی‌پولی در سال ۱۰۳۱-۱۰۳۲ق شاه‌عباس را در خلال نبرد بغداد واداشت تا به اجبار برای پرداخت حقوق به سپاهیان از سکه‌های چرمی خاصی که مهمور به نام او و شهر بغداد بودند، استفاده کنند با

این وعده که بعداً آنها را با سکه مسی تعویض خواهد کرد. (نک: بلو، ۱۳۹۶: ۳۱۷) این بی‌پولی هم‌چنان در زمان جانشیان شاه‌عباس امری محسوس بود، ولی با این وجود آنها اوضاع را کمی بهتر از شاه‌عباس از سر گذراندند و به جای چرم، سکه‌هایی از جنس قلع به سپاهیان‌شان دادند. چنان‌که شاه‌صفی بین سال‌های ۱۰۴۰ تا ۱۰۵۰ هجری مجبور شد با دادن ۲۰۰۰۰ من قلع به نرخ ۴۰ شاهی به سپاهیان‌ش که در بازار به ۳۰ شاهی فروخته می‌شد، خود را از مشکل بی‌پولی برهانند. (متی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۳)

جعل و تقلب در ضرب سکه‌ها

سابقه‌ی تقلب در وزن و عیار سکه‌ها عقبه در تاریخ ایران داشت و بیشتر سلسله‌ها از دوران باستان تا دوره صفویه کمابیش با این معضل مواجه شده بودند. چنان‌چه نخجوانی از دیوانیان معاصر با ایلخانان و جلایریان سال‌ها پیش از صفویان در مورد جاعلان سکه و وظیفه معیرالممالک در قبال آنها می‌نویسد که معیرالممالک همیشه بایست به تفحص «احوال قلابان و آنچه بران که اموال خلیق را مغشوش و قلب می‌کنند» [...] بر قانون معدلت و راستی بازخواست واجب داند و آن را که به یاسا باید رسانید، عرضه داشته بعد از حکم به یاسا رساند. «نخجوانی، ۱۹۷۶: ۱۶۱/۲-۱۶۲» در دوران صفویه علاوه بر جاعلان سکه که ممکن بود از اقسار مختلف باشند، برخی شاهان، دولت‌مردان و کارکنان ضرب‌خانه‌ها در موارد خاص و به دلایل مختلف به تقلب و جعل در ضرب سکه‌ها مبادرت می‌کردند. در منابع به تقلب در ضرب سکه‌ها در زمان شاه‌اسماعیل اول اشاره نشده است. اما فریر به نقل از جنکینسون انگلیسی که با شاه‌تهماسب دیداری داشت، به تقلب در سکه‌ها در زمان وی این‌گونه اشاره می‌کند: مسکوکات طلا و مس کمتر در دسترس است و آنچه نیز هست، بیشتر تقلبی و بی‌مقدار است. (فریر، ۱۳۸۰: ۲۲۱) این مسئله را ابتدا می‌توان به حرص شاه‌تهماسب در اندوختن ثروت و ذخیره آن در خزانه نسبت داد. چنان‌که در هنگام مرگ وی ۳۸۰۰۰۰ تومان سکه طلا و نقره و [...] در خزانه‌اش موجود بود. (نویدی، ۱۳۸۶: ۶۱) عامل بعدی این‌که شاه‌تهماسب عادت داشت تا به ضرب‌باشی و زیردستانش دستور دهد تا سکه‌هایی با ارزش اسمی سابق ولی به شکل ناملموسی با فلز قیمتی کمتر برای به جیب زدن مابه‌التفاوت فلز طلا و نقره ضرب کنند. (نک: متی، ۱۳۹۳: ۱۰۳) هرچند به گواه برخی منابع این شاه صفوی در سال‌های پایانی حیات خود به اصلاحاتی در نحوه ضرب سکه‌های رایج مبادرت نمود و چنان‌که نوشته‌اند: «تغییر زر داده، بیست دیناری که رایج بود با دویست دیناری طلا به واسطه قلبی و ناتمامی عیار برطرف ساخته، هزار دیناری طلا و یکصد دیناری نقره جدید امر فرمودند که در دارالضرب مسکوک گردانند و از آن زر‌ها هر که داشته باشد به خزانه عامره برده زر نو بازیافت نماید.» (قمی، ۱۳۸۳: ۶۱۰/۱-۶۱۱)

در زمان جانشینان شاه‌تهماسب تا زمان شاه صفی گزارشی در منابع تاریخ‌نگاری در مورد تقلب و جعل در ضرب سکه‌ها موجود نیست، اما از متن سفرنامه‌ها برمی‌آید که این مسئله در زمان سه پادشاه آخر صفوی و مخصوصاً دوره‌ی شاه سلیمان و پسرش شاه سلطان حسین بسیار رخ داده است. چنان‌که شاردن که در زمان شاه‌عباس دوم و شاه سلیمان به ایران سفر نموده در این مورد می‌نویسد: «در شهرهای مختلف سکه‌هایی ضرب می‌کنند که عیارش از آنچه باید، کمتر است» (شاردن، ۱۳۷۲: ۹۱۰/۲) احتمالاً همین نوشته‌های سیاحانی چون شاردن برخی محققین را نیز واداشته تا در مورد ارزش سکه‌های صفوی و استقبال مردم از آنها بنویسند که: ارزش سکه‌های نقره صفوی از لحاظ وزن کمتر از چیزی بود که بر آنها نوشته شده و عده کمی نیز طالب یا حاضر به قبول آن‌ها بودند. (سیوری، ۱۳۸۲: ۱۹۹؛ بنانی، ۱۳۸۰: ۱۹۸) صائب ملک‌الشعرای دربار شاه‌عباس دوم که زمانی با ذوق تمام قصیده‌ی «از دل زدود زنگ الم فتح قندهار» را در وصف پیروزی مخدوم خود بر گورکانیان و تصرف قندهار را سروده بود، در مورد اوضاع نابسامان پولی زبان شکوه می‌گشاید و غزلی با آغاز و اتمام این دو بیت می‌سرآید: (صائب تبریزی، ۱۳۶۵: ۷۳۳)

دست خورشید به دامان سحر نزدیک است
کاین متاعی است که امروز به زر نزدیک است

ناله سوخته جانان به اثر نزدیک است
سکه‌سان رویی از آهن به کف‌آر صائب

بارزترین نمونه‌ی جعل و تقلب در ضرب سکه‌ها که در سطح وسیعی از اقتصاد کشور تأثیر گذاشت، در زمان شاه سلیمان رخ داد که برخی سیاحان با تیترا «خراب شدن وضع مسکوکات» به شرح ماوقع آن پرداخته‌اند. (کمپفر، ۱۳۶۳: ۶۴) تا پیش از این واقعه، کیفیت و عیار سکه‌ها چنان بود که تاورنیه‌ای که بارها در زمان شاه صفی و سلیمان به ایران سفر کرده بود، اذعان می‌نماید که: «هیچ کشوری در جهان نیست که به سهولت ایران بتوان پول خود را از دربار وصول کرد و در چنین مبلغ هنگفتی هیچ سکه قلب دیده نشود.» (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۳۳) داستان این جعل و تقلب بزرگ از آنجا شروع شد که چون براساس رسوم دیپلماتیک عصر صفوی تمام مخارج سفرای مقیم ایران را باید خزانه‌ی دربار پرداخت می‌کرد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۲۴) و می‌بایست مبلغ سه‌هزار تومان در سال ۱۰۸۱ق برای معیشت ماهانه به سفیر از یک پرداخت می‌شد. اما از آنجا که این سفیر از دریافت مخارج ماهانه‌اش امتناع نموده بود تا به هنگام مراجعت تمام مبلغ را یک‌جا بگیرد، صدراعظم چون پرداخت مخارج وی را مسبب خالی شدن خزانه مملکت می‌دید، با مشاوره با شاه سلیمان تصمیم گرفت تا سکه‌های نقره مخصوصی با عیار ۰.۲۵ ضرب کنند و به وی بدهند. اما سفیر زیرک از یک با پی‌بردن به این نقشه، تمام سکه‌های تقلبی را صرف خرید ظروف طلا و نقره در اصفهان کرد. بدین‌گونه سکه‌های تقلبی به دست تجار در سراسر ایران منتشر شد و این مسئله حتی سبب شد تا حکام نخجوان، ایروان، تبریز و... که حق ضرب سکه داشتند، نیز به سهم خود دستور دهند تا سکه‌هایی با عیار پائین ضرب شود. عواقب این تقلب چنان بود که چند سال بعد زمانی که شاه سلیمان در سال ۱۰۹۵هـ ق از خزانه‌ی مخصوص گذران و معیشت سفرای خارجی بازدید می‌کرد، گزارش مهماندارباشی نشان داد که از ۳۰ هزار تومان پول موجود تنها ۳۰۰ تومان عیار درست و قانونی دارد. شاه سلیمان به همین خاطر تمام پول‌های رایج را به استثنای سکه‌های ضرب حویزه که حاکم آن در کار ضرب سکه کم عیار شرکت نکرده بود را از درجه اعتبار ساقط اعلام کند. اما سکه‌های جدید نیز این بار با بی‌پروایی ضرباب‌باشی اصفهان که دست تقدیر به وی رحم نکرد، از تقلب در امان نماندند و بدین‌گونه پول کشور مجدداً از درجه اعتبار قانونی ساقط شد. (نک: کمپفر، ۱۳۶۳: ۶۴-۶۵)

سانسون نیز که در روزگار شاه سلیمان به ایران آمده بود، به شرایط بد سکه‌ها و تقلب و جعل آنها صحنه می‌گذارد و می‌نویسد: «وضع پول در ایران به قدری بد می‌باشد و از ارزش آن به قدری کاسته شده است که هیچ‌کس حاضر نیست مال‌التجاره خود را به ایران بیاورد و در برابر آن، پول مس ایران را دریافت کند.» هم‌چنین سانسون در ادامه این فساد و بدی پول را نتیجه‌ی عدم تعقیب و مجازات جاعلان و اخذ رشوه بوسیله ماموران می‌داند و در پایان به تلاش ده ساله‌ی دولت صفوی برای تجدید سکه و اصلاح پول و ضرب سکه‌های خوش‌عیار و بسیار خوب اشاره می‌کند. (نک: سانسون، ۱۳۴۶: ۱۸۸)

اوضاع بد پولی در زمان شاه سلطان حسین نیز ادامه یافت و این بار والی هویزه نیز در جعل و تقلب در سکه‌ها سهیم شد و باوجود این که نیمی از محمودی‌های هویزه عیار تقلبی داشتند، اما باز تنها سکه رایج در سراسر کشور بودند. واپسین سال‌های پادشاهی سلطان حسین دوره کمبود جدی سکه‌های در گردش بود و وزن سکه‌ها بیشتر کاهش یافت. چنان که در سال ۱۱۲۳هـ ق یک سکه پنج ضلعی و بیضی شکل دو شاهی و پنج شاهی که در پائین عکس آن قابل روئیت است، پدیدار شد. هدف آشکار از ضرب این سکه پوشاندن کاهش وزن قابل توجهی بود که در همان زمان روی داده بود. شش سال بعد حتی با کاهش وزن عباسی از ۷/۶۲ به ۷/۵۰ گرم یا کمتر، دولت گرفتار کاهش ارزش پول نیز شد. (نک: متی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۸۰)

شکل ۷. از راست به چپ سکه‌های پنج شاهی و دو شاهی بادامی شکل ضرب شده در اصفهان و تبریز در زمان شاه سلطان حسین

علاوه بر اقدامات برخی شاهان و دولت‌مردان برای تقلب در ضرب سکه‌ها، برخی جعل و تقلب‌ها ریشه در برنامه‌های غلط ضربخانه‌های صفوی داشت. یکی از نکات استثنایی در تاریخ مسکوکات اسلامی این بود که صفویان سکه‌های طلا و نقره را با سرسکه یا قالب مشابهی ضرب می‌کردند و این قضیه راه را برای تقلب هموار می‌ساخت. چنان‌که با یک پوشش طلائی می‌توانستند سکه نقره را به جای سکه طلا به مردم ناآگاه قالب کنند. (دُران، ۱۳۸۰: ۱۷۰) چنان‌که سکه‌های زیر سکه‌های چهارشاهی و ده‌شاهی تقلبی و جعلی زمان شاه سلطان حسین ضرب شهرهای تفلیس، تبریز و رشت هستند که مغز آنها مس و روکش نقره است.

شکل ۸. از راست به چپ سکه‌های تقلبی و جعل شده در شهرهای رشت، تبریز و تفلیس در زمان شاه سلطان حسین صفوی (مجموعه شخصی)

در آثار برخی تذکره‌نویسان اواخر دوره‌ی صفوی نیز ابیات فراوانی با موضوعیت و مضمون کاهش عیار سکه و وضع اسفناک سیستم پولی موجود است. چنان‌که نصرآبادی شاعر و تذکره‌نویس معاصر با اواخر دوره شاه‌سلیمان از زبان ملا قدرتی از بزازان اصفهانی به زبان شعر در بخشی از یک مثنوی (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۴۲۱) در مورد اوضاع بد پولی و جعل و تقلب موجود در سکه‌های رایج روزگار خود می‌سراید:

فلوس صفاهان چنان نارواست	که گویی به هر کیسه پول ازدهاست
چنان گشته خوار از خلاق درم	که شخص غنی گشته صاحب کرم
زر از دست مردم نگرده سفید	که از دور کف می‌زند هر که دید

در اواخر دوران صفویان تقلب و جعل در ضرب سکه‌ها هم از عوامل مهم سقوط ارزش پول و خروج طلا و نقره از چرخه‌ی مبادلات پولی در کلیه‌ی متصرفات و قلمرو صفویان بود و هم بلای جان بازرگانی و مبادله‌ی کالا شده بود. هم‌چنین اوضاع چنان بود که بازار از سکه‌های کم عیار و تقلبی اشباع بود و پول مسی که ارزش قانونی خود را از دست داده بود در بازار به مقدار زیادی عرضه می‌شد. (نک: پاریزی، ۱۳۶۲: ۲۴) تقلب و جعل در سکه‌ها به دلایلی که اشاره شد، در واقع به بخش جدایی‌ناپذیر اقتصاد پولی در دوران صفویان تبدیل شده بود. این شرایط حتی سبب شده بود تا روش‌های برای تشخیص سکه‌های سره از ناسره در بین مردم معمول شود. چنان‌که آنها در یک کیسه هرگز چند نوع سکه نمی‌ریختند و کیسه‌ها را با واحد تومان که معادل پنجاه عباسی بود، وزن می‌کردند. مقادیر وزن شده را به صورت پنج، پنج یا ده، ده به ردیف می‌چیدند، در این طرز شمارش هم در وقت صرفه‌جویی می‌شد و هم اگر سکه‌ای دچار قلب یا سوهان‌زدگی شده بود به هنگام وزن‌کشی مشخص می‌شد. علاوه بر این‌ها برای پیدا کردن سکه‌های تقلبی یا سوهان‌خورده واحد وزن را سبک‌تر می‌گرفتند. فی‌المثل پنجاه سکه عباسی نقره را انتخاب و آنها را به دو قسمت بیست و پنج تایی تقسیم می‌کردند و هر کدام را در یک کفه‌ی ترازو می‌گذاشتند و می‌کشیدند. سپس قسمت سبک‌تر را دوباره به دو قسمت تقسیم و وزن‌کشی می‌کردند و در هریک از دو کفه ترازو دوازده سکه می‌گذاشتند و می‌سنجیدند و سپس قسمت سبک‌تر را مجدداً به دو قسمت شش‌تایی و سپس به دو قسمت سه‌تایی تقسیم و وزن‌کشی می‌کردند و به این صورت سکه تقلبی به سرعت پیدا می‌شد. (شاردن، ۱۳۷۲: ۲/۹۰۶-۹۰۷)

نتیجه‌گیری

ضراب‌خانه‌های دوران صفوی علاوه بر کارکرد مهم‌شان در اعتباربخشی و مشروعیت دادن به حکومت در امر سیاست به عنوان بخش مهمی از اقتصاد پولی کشور منبع درآمد خوبی برای شاه و دولت در سطح کلان و برای حکام و مقاطعه‌کاران در سطح ایالات بودند. صفویان با این که نظام پولی سه فلزی را از سلسله‌های ایلخانی، تیموری و ترکمانان به میراث بردند، اما در سازوکار ضراب‌خانه و مراحل ضرب سکه تغییراتی را به وجود آوردن و حتی در مراحل قصد داشتند تا در نوع ضرب سکه‌ها نیز تغییراتی انجام دهند. آنها حتی در سجع پشت و روی سکه هم از جهت خط و نوشتارهای مذهبی و هم وارد کردن دوبیتی‌ها در وصف مقام شاهان صفوی که در گذشته سابقه‌ای نداشت، تغییراتی دادند. هم‌چنین با این‌که مورخان و تاریخ‌نگاران دوره صفوی جز به صورت بیان مفرد و جمع کلمات دینار و درهم به واحدهای پولی و اسامی سکه‌های شاهان این سلسله هیچ اشاره‌ای نمی‌کنند، اما به لطف ارتباط با اروپا و رفت‌وآمد سفرا و سیاحان اروپایی به ایران اطلاعات ذی‌قیمتی در مورد انواع سکه‌های طلا و نقره و اسامی آنها هم‌چون اشرفی، نیم اشرفی، شاهی، محمودی، عباسی، بیستی، لاری و... در سفرنامه‌ها آنها مکتوب است. از آغاز سلطنت صفویان تا زمان ظهور شاه عباس اول علاوه بر سیستم پولی رایج و فراگیر دولت مرکزی، سکه‌های نقره دیگری چون لاری و تنگه یا تنکا که از موارد سلسله‌های سابق بودند و استفاده محلی یا منطقه‌ای داشتند در ضرابخانه‌های برخی مناطق ضرب می‌شدند تا این که با اصلاحات شاه عباس اول و سیاست‌های که دولت وی هم‌چون رواج دادن سکه‌ی عباسی به عنوان یک واحد پولی که تا سال‌ها پس از صفویان نیز رایج بود، برای خارج کردن و حذف سکه‌های مذکور از چرخه پولی کشور اعمال کرد، عاقبت الامر ضرب سکه‌ها و ارزش پولی آنها در قلمرو صفویان یک‌دست شد. تقلب در سکه‌های صفوی نیز به دلایلی چون یکی بودن قالب یا سرسکه‌های

طلا و نقره که بهانه لازم را برای متقلبین در شرایط مقتضی فراهم می‌آورد. اقدامات سودجویانه و منفعت‌طلبانه برخی از شاهان و دولت‌مردان صفوی و ضمانت اجرایی نداشتن قوانین برای تنبیه مجرمین و دریافت رشوه از متقلبین و جاعلان همیشه از عوامل اصلی برای جعل و تقلب در ضرب سکه‌های رایج بود. تقلب و جعل سکه‌ها در زمان جانشینان شاه عباس و مخصوصاً دوران شاه سلیمان و جانشین وی شاه سلطان حسین به دلیل ضعف نظام دیوانسالاری و قدرت‌یابی بیش از حد حرمسرا و خواجگان در سطح وسیعی از کشور بسیار رخ داد و جاعلان سکه‌های زیادی را با مغز مس و روکش طلا و نقره جعل نمودند که امروز هم در دسترس می‌باشند. در این دوره هم‌چنین از زمان شاه عباس اول به مرور زمان از تعداد ضرب‌خانه‌های فعال صفویان به دلایلی چون عدم دسترسی صفویان به معادن طلا و نقره و تلاش‌های نافرجام برای استخراج و دسترسی به این فلزهای قیمتی و هم‌چنین خروج نقره از کشور توسط تجار غیر ایرانی و سرانجام کاهش واردات نقره و از دست‌رفتن دو شهر تجاری بغداد و قندهار در زمان جانشینان وی که نقش مهمی در تجارت کالا و ورود طلا و نقره به ایران عصر صفوی داشتند، کاسته شد. این دلایل حتی از عوامل اصلی در بروز نقدینگی در قلمرو صفویان بودند، به نحوی که در بعضی مواقع برخی شاهان مقتدر صفوی هم‌چون شاه عباس را واداشت تا برای اولین بار سکه -ژتون‌هایی- از جنس چرم ضرب کند و یا در مواقعی که با کمبود بودجه مواجه می‌شدند، اقدام به ذوب ظروف قیمتی گران‌بها برای ضرب سکه کنند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله. (۱۳۷۳). نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار (تصحیح احسان اشراقی). تهران: علمی و فرهنگی.
- امینی هروی، امیرصدرالدین ابراهیم. (۱۳۸۳). فتوحات شاهی (تصحیح محمدرضا نصیری). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اولثاریوس، آدام. (۱۳۸۵). سفرنامه آدام اولثاریوس (ترجمه احمد بهپور). تهران: ابتکار نو.
- الحسینی، خورشاه بن قباد. (۱۳۷۹). تاریخ ایلچی نظام شاه (تصحیح محمدرضا نصیری و کوئیچی هانه‌دا). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۶۲). سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: صفی علیشاه.
- بنانی، امین. (۱۳۸۰). ساختار اجتماعی-اقتصادی دوره صفوی. در صفویان (ترجمه یعقوب آژند). تهران: مولی.
- بدلیسی، شرف‌خان. (۱۳۷۷). شرفنامه (جلد ۲، به اهتمام ولادیمیر ولیامینوف). تهران: اساطیر.
- بلو، دیوید. (۱۳۹۶). شاه عباس (ترجمه خسرو خواجه‌نوری). تهران: امیرکبیر.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۸۹). سفرنامه تاورنیه (ترجمه حمید ارباب شیرانی). تهران: نیلوفر.
- ترکمان، اسکندریگ. (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی (جلد ۱، تصحیح ایرج افشار). تهران: امیرکبیر.
- جنابدی، میرزابیگ. (۱۳۷۸). روضه الصفویه (تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- حسینی استرآبادی، سید حسن. (۱۳۶۶). تاریخ صفویه از شاه صفی تا شیخ صفی (تصحیح احسان اشراقی). تهران: علمی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر (جلد ۴). تهران: خیام.
- خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین. (۱۳۵۲). وقایع السنین و الاعوام (تصحیح محمدباقر بهبودی). تهران: کتابفروشی اسلامییه.
- دوران، دارلی. (۱۳۸۰). نظام پولی دوره صفویان. در صفویان (ترجمه یعقوب آژند). تهران: مولی.
- دالساندری، وینچنتو. (۱۳۸۱). سفرنامه وینچنتو دالساندری. در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران (ترجمه منوچهر امیری). تهران: خوارزمی.
- دلاواله، پیترو. (۱۳۸۴). سفرنامه دلاواله (ترجمه شعاع‌الدین شفا). تهران: علمی و فرهنگی.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران (جلدهای ۴ و ۵). تهران: نگاه.
- سانسون. (۱۳۴۶). سفرنامه سانسون (ترجمه تقی تفضلی). تهران: ابن سینا.
- سیوری، راجر. (۱۳۸۲). ایران عصر صفوی (ترجمه کامبیز عزیزی). تهران: مرکز.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن (جلدهای ۱ تا ۵، ترجمه اقبال یغمایی). تهران: توس.
- شاملو، ولی‌قلی. (۱۳۷۱). قصص الخاقانی (جلد ۱، تصحیح سید حسن سادات‌ناصری). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- صائب تبریزی، محمدعلی. (۱۳۶۵). دیوان صائب تبریزی (جلدهای ۱ تا ۶، به کوشش محمد قهرمان). تهران: علمی و فرهنگی.
- عالم‌آرای شاه اسماعیل. (۱۳۸۴). (تصحیح اصغر منتظر صاحب). تهران: علمی و فرهنگی.
- عقیلی، عبدالله. (۱۳۷۷). دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- فلسفی، نصرالله. (۱۳۴۷). زندگانی شاه عباس اول (جلد ۲). تهران: دانشگاه تهران.
- فریر، رانلد. (۱۳۸۰). تجارت در دوره صفویان. در تاریخ ایران در دوره صفویان (ترجمه یعقوب آژند). تهران: جامی.
- فلور، ویلم. (۱۳۹۵). تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان (ترجمه ابوالقاسم سری). تهران: توس.
- قزوینی، ابوالحسن. (۱۳۶۷). فوائد الصفویه (تصحیح مریم میراحمدی). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳). خلاصه التواریخ (جلدهای ۱ و ۲، تصحیح احسان اشراقی). تهران: دانشگاه تهران.
- کارری، جمیلی. (۱۳۴۸). سفرنامه کارری (ترجمه عباس نجوانی و عبدالعلی کارنگ). تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.

- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر (ترجمه کیکاووس جهاننداری). تهران: خوارزمی.
- کرمانی، ملا محمد مؤمن. (۱۳۸۴). صحیفه الارشاد (تصحیح محمدابراهیم باستانی پاریزی). تهران: علم.
- متی، رودی. (۱۳۹۰). اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی (ترجمه حسن زندیه). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- متی، رودی و دیگران. (۱۳۹۶). تاریخ پولی ایران از صفویه تا قاجاریه (ترجمه جواد عباسی). تهران: نامک.
- مرعشی صفوی، میرزا محمد خلیل. (۱۳۶۲). مجمع التواریخ (تصحیح عباس اقبال). تهران: طهوری و سنایی.
- میرزا سمعی. (۱۳۳۲). تذکره‌الملوک (به کوشش محمد دبیرسیاقی). تهران: طهوری.
- مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۳۴). سازمان اداری حکومت صفوی (ترجمه محمد دبیرسیاقی). تهران: زوار.
- مستوفی بافقی، محمد مفید. (۱۳۸۵). جامع مفیدی (جلد ۳، تصحیح ایرج افشار). تهران: اساطیر.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه. (۱۹۷۶). دستورالکاتب فی تعیین المراتب (جلد ۲، به اهتمام عبد‌الکریم علی‌اوغلی علی‌زاده). مسکو: فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان.
- نویدی، داریوش. (۱۳۸۶). تغییرات اجتماعی اقتصادی در ایران عصر صفوی (ترجمه هاشم آقاجری). تهران: نی.
- نصرآبادی اصفهانی، محمد طاهر. (۱۳۱۷). تذکره نصرآبادی (تصحیح وحید دستگردی). تهران: ارمغان.
- نطنزی، معین‌الدین. (بی‌تا). منتخب التواریخ معینی (به اهتمام پروین استخری). تهران: اساطیر.

<https://www.acsearch.info>

<https://en.numista.com>

<https://www.zeno.ru>

References

- Afushtei Natanz i, M. b. H. (1994). *Naqavat al-athar fi zikr al-akhyar* (E. Eshraqi, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi.
- Aghili, A. (1998). *Dar al-zarbhaye Iran dar dowreh-ye Eslami*. Tehran: Bonyad-e Mowqufat-e Dr. Mahmoud Afshar Yazdi.
- Amini Haravi, A. S. I. (2004). *Futuhāt-e Shahi* (M. R. Nasiri, Ed.). Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi.
- Anonymous. (2005). *Alam-ara-ye Shah Esmail* (A. Montazer Saheb, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi.
- Bastani Parizi, M. E. (1983). *Siasat va eqtesad-e asr-e Safavi*. Tehran: Safi Alishah.
- Bedlisi, S. K. (1998). *Sharafnameh* (Vol. 2). Tehran: Asatir.
- Benani, A. (2001). Socio-economic structure of the Safavid period. In *Safaviyan* (Y. Azhad, Trans.). Tehran: Mola.
- Blow, D. (2017). *Shah Abbas* (K. Khajeh Nouri, Trans.). Tehran: Amir Kabir.
- Careri, G. (1969). *Safarnameh-ye Careri* (A. Nakhjavani & A. Karang, Trans.). Tabriz: Edareh Kol Farhang va Honar.
- Chardin, J. (1993). *Travels in Persia* (E. Yaghmaei, Trans., Vols. 1–5). Tehran: Toos.
- Dallessandri, V. (2002). Travel account of Vincenzo Dallessandri. In *Safarnamehaye Venizian dar Iran* (M. Amiri, Trans.). Tehran: Kharazmi.
- Della Valle, P. (2005). *Safarnameh-ye Della Valle* (S. Shafa, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi.
- Duran, D. (2001). Monetary system of the Safavid period. In *Safaviyan* (Y. Azhad, Trans.). Tehran: Mola.
- Floor, W. (2016). The financial history of Iran in the Safavid and Qajar periods (A. Sari, Trans.). Tehran: Toos.
- Falsafi, N. (1968). *The life of Shah Abbas I* (Vol. 2). Tehran: University of Tehran Press.
- Fryer, R. (2001). Trade in the Safavid period. In *Tarikh-e Iran dar dowreh-ye Safaviyan* (Y. Azhad, Trans.). Tehran: Jami.
- Hasani Astarabadi, S. H. (1987). *History of the Safavids from Shah Safi to Sheikh Safi* (E. Eshraqi, Ed.). Tehran: Elmi.
- Husayni, Khurshah b. Qubad. (2000). *Tarikh-e Ilchi-ye Nezam Shah* (M. R. Nasiri & K. Haneda, Eds.). Tehran: Anjoman Asar va Mafakher Farhangi.
- Junabadi, M. B. (1999). *Rowzat al-Safaviyeh* (G. R. Tabatabaei Majd, Ed.). Tehran: Bonyad-e Mowqufat-e Dr. Mahmoud Afshar.
- Kaempfer, E. (1984). *Safarnameh-ye Kaempfer* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Kharazmi.
- Katunabadi, S. A. (1973). *Vaqaye al-senin va al-avam* (M. B. Behbudi, Ed.). Tehran: Ketabforushi Eslamiyeh.
- Kermani, M. M. (2005). *Sahifat al-irshad* (M. E. Bastani Parizi, Ed.). Tehran: Elm.
- Khvandamir, G. (2001). *Habib al-siyar* (Vol. 4). Tehran: Khayyam.
- Mathee, R. (2011). Economy and foreign policy in the Safavid era (H. Zandieh, Trans.). Qom: Pazhuheshgah-e Howzeh va Daneshgah.
- Mathee, R., et al. (2017). Monetary history of Iran from the Safavid to Qajar period (J. Abbasi, Trans.). Tehran: Namek.
- Marashi Safavi, M. M. K. (1983). *Majma al-tavarikh* (A. Eqbal, Ed.). Tehran: Tahuri va Sanaei.
- Minorsky, V. (1955). Administrative organization of the Safavid government (M. Rajabnia, Trans.). Tehran: Zavvar.

- Mirza Sami A. (1953). *Tazkerat al-muluk* (M. Dabirsiyaqi, Ed.). Tehran: Tahuri.
- Mostowfi Bafqi, M. M. (2006). *Jame mofidi* (Vol. 3, I. Afshar, Ed.). Tehran: Asatir.
- Nakhjavani, M. b. Hindushah. (1976). *Dastur al-kateb fi ta yin al-maratib* (Vol. 2). Moscow: Academy of Sciences.
- Nasrabadi Esfahani, M. T. (1938). *Tazkereh-ye Nasrabadi* (V. Dastgerdi, Ed.). Tehran: Armaghan.
- Natanzi, M. al-Din. (n.d.). *Montakhab al-tavarikh-e Moeini* (P. Estakhri, Ed.). Tehran: Asatir.
- Navaidi, D. (2007). *Socio-economic changes in Safavid Iran* (H. Aghajeri, Trans.). Tehran: Ney.
- Olearius, A. (2006). *Safarnameh-ye Adam Olearius* (A. Behpour, Trans.). Tehran: Ebtekar-e No.
- Qazvini, A. H. (1988). *Favayed al-Safaviyeh* (M. Mirahmadi, Ed.). Tehran: Moasseseh Motaleat va Tahqiqat Farhangi.
- Qomi, Q. A. (2004). *Kholasat al-tavarikh* (Vols. 1–2, E. Eshraqi, Ed.). Tehran: University of Tehran Press.
- Ravandi, M. (2003). *Social history of Iran* (Vols. 4–5). Tehran: Negah.
- Sanson. (1967). *Safarnameh-ye Sanson* (T. Tafazzoli, Trans.). Tehran: Ibn Sina.
- Savory, R. (2003). *Iran under the Safavids* (K. Azizi, Trans.). Tehran: Markaz.
- Shamlu, V. Q. (1992). *Qesas al-khaqani* (Vol. 1, S. H. Sadat Naseri, Ed.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Saeb Tabrizi, M. A. (1986). *Divan-e Saeb Tabrizi* (Vols. 1–6, M. Ghahreman, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi.
- Tarkaman, I. B. (2003). *Tarikh-e alam-ara-ye Abbasi* (Vol. 1, I. Afshar, Ed.). Tehran: Amir Kabir.
- Tavernier, J. B. (2010). *Safarnameh-ye Tavernier* (H. Arbab Shirani, Trans.). Tehran: Niloufar.
- Web sources:
- <https://www.acsearch.info>
- <https://en.numista.com>
- <https://www.zeno.ru>